

Massimo de Angelis

**Proizvodnja zajedničkih dobara i
"eksploziranje" srednje klase**

Sažetak: Članak se nadovezuje na autorov prethodni teorijski rad o procesima ograđivanja, tržišne discipline i upravljanja. U članku raspravlja o srednjoj klasi u terminima stratificiranog polja subjektiviteta smještenog unutar planetarne hijerarhije nadnica koje proizvode ti procesi. Teza članka je ta da srednja klasa, kao srednja klasa, nikada neće moći doprinijeti stvaranju fundamentalne promjene u kapitalističkom sistemu reprodukcije životnih uvjeta. Zajednička proizvodnja koja se vrti oko vrijednosti srednje klase - bez obzira na njihovu povijesnu i kulturnu specifičnost - uvijek je zajednička proizvodnja koja ostaje unutar sistema. Naše zajedničko djelovanje kao djelovanje srednje klase, bilo da djelujemo kao konzumenti, radnici ili građani, reproducira vrijednosni sistem i vrijednosnu hijerarhiju koja je mjerilo, referentna točka za našu suradnju. Članak naposljetku raspravlja o implikacijama nedoumice s kojom se suočavaju oni koji se bore za alternative: "početak povijesti" nije moguć niti bez srednje klase niti s njom.

Ključne riječi: zajednička dobra, srednja klasa, vrijednosti, društveni sukob, kapitalizam, socijalna reprodukcija

Practiciranje zajedničkoga i borbe oko vrijednosti

Posljednjih nekoliko desetljeća došlo je pat pozicije između marksizma, poststrukturalizma i neoliberalizma, koja se ujedno poklopila s onim što se naziva "krajem povijesti", to jest idejom da su kapitalistička tržišta i zapadna demokracija točka u kojoj je ljudska evolucija dosegla blaženstvo. (1) U knjizi *Početak povijesti* (De Angelis 2007) tvrdim da različite borbe za zajednička dobra i dostojanstvo koje su se rasplamsale diljem našeg planeta kroz stupnjeve hijerarhije nadnica otkrivaju jednu drugu stvarnost: stvarnost "početka povijesti", stvarnost koja uspostavlja moduse proizvodnje u zajedničkim dobrima koja su različita od načina koje promiče profitom vođen kapital.

Polazeći od problematike zajedničkih dobara i završavajući na njoj ja pokušavam ponuditi drukčiju perspektivu na društvene sukobe od perspektive tradicionalnih marksističkih i poststrukturalističkih autora. S jedne strane, želja mi je defetisizirati objektivizirane pojmove ortodoksnog marksizma poput vrijednosti, prvobitne akumulacije i kapitala te ukazati na njihovu "bit" koja je utemeljena u onom što nazivam *borbama oko vrijednosti*. U tom smislu, na tragu osnovnog pristupa pravca koji se pojmovno određuje kao autonomistički marksizam (Cleaver 1979), društveni sukob u formi klasne borbe nije samo još jedna od varijabli (pored ekonomskih, kulturnih, društvenih itd.), već je on konstitutivan za društvene prakse. S druge strane, odbijam i fukoovski nominalizam i posljedičnu raspršenost društvenog sukoba na isprepletene otpore bez jasne klasne "fronte", tvrdeći naprotiv da je tradicionalna klasna borba primarna naspram modusa proizvodnje vrijednosti. (2) Takva interpretacija društvenog sukoba također omogućava razvoj teorijskog okvira koji, u nastojanju da rasvijetli kako globalni kapital preživljava i nastavlja akumulaciju unatoč društvenom sukobu koji generira, obuhvaća pojmove kao što su zajednička dobra, ograđivanje dobara, autonomija, disciplina i društvena reprodukcija. U skladu s tim, tvrdim da tržište funkcionira kao snaga ograđivanja i discipliniranja (subjektiviteta i zajedničkih dobara/zajednica), a ne kao polazište za slobodu kao što vjeruju neoliberali. Posljedica toga je i da slogan alterglobalističkog pokreta "drukčiji svijet je moguć" također treba podvrgnuti našoj angažiranoj kritici, jer ne samo da svjetovi s onu stranu kapitala već postoje, već presudnim postaje pitanje practiciranja zajedničkoga [*commoning*] među tim alternativama. A presudno postaje zato da bi se održao, reproducirao i proširio organizacijski domet formi (re)produkcije životnih uvjeta zajedno, a istodobno odgurnulo i potisnulo kapitalističku formu proizvodnje-zajedno [*production in common*]. Tu leži čitava problematika "fronte": jedan način reprodukcije životnih uvjeta zajedno protiv drugog načina reprodukcije životnih uvjeta zajedno, jedna forma practiciranja zajedničkoga protiv druge forme practiciranja zajedničkoga, odnosno "borbe za vrijednost".

Practicirati zajedničko [*commoning*] - termin koji je Peter Linebaugh (2008) susreo tijekom jednog od njegovih čestih putovanja kroz živu povijest borbi dionika u zajedničkim dobrima [*commoners*] - govori o (re)produkciji zajedničkih dobara i kroz zajednička dobra. (3) Pretvoriti imenicu zajednička dobra [*commons*] u glagol [*commoning*] nije mali korak i zahtijeva popriličnu odvažnost. Pogotovo ako pritom ne želimo umanjiti značaj imenice, već naprosto dati joj utemeljenje u onom što je, naposljetku, dinamika života: ne postoje zajednička dobra bez neprestane aktivnosti practiciranja zajedničkoga, (re)produkcije-zajedno. Tek kroz (re)produkciju-zajedno zajednice proizvođača same odlučuju o normama, vrijednostima i mjerama stvari. Raskrstimo stoga s "tragedijom zajedničkih dobara", osnovom za argumente ekonomista u korist ograđivanja dobara: ne postoje zajednička dobra bez practiciranja zajedničkoga, ne postoje zajednička dobra bez zajednice proizvođača i specifičnih dinamika i načina odnošenja. (4) Prema tome, ono što se krije iza "tragedije zajedničkog dobra" zapravo je tragedija uništavanja practiciranja zajedničkoga raznoraznim strukturnim prilagodbama - provodile se te prilagodbe oružanim sredstvima ili ne. (5)

Upravo zbog tog organskog odnosa između nekog zajedničkog dobra i aktivnosti sudionika u njemu [*commoners*] istinska zajedničkih dobara su prema svom pravnom utemeljenju drukčija od prava kao

što su "ljudska", "politička" ili "socijalna". U ovom drugom smislu "pravo" je pravna osnova da se nešto ima, dobije ili nekako djeluje. Pravni akt je dokaz takvog prava. Dok su za srednjovjekovne sudionike u zajedničkom dobru:

zajednička prava usađena u specifični ekosustav s njegovim specifičnim načinom gospodarenja zemljom... Sudionik u zajedničkom dobru ne pomišlja prvo na pravni akt, već ljudski čin: kako će se ova zemlja okopati? Zahtijeva li gnojenje? Što tu raste? On počinje istraživati. To bi se moglo nazvati prirodnim stavom. Drugo, prakticiranje zajedničkoga je usađeno u radni proces - ono je inherentno nekoj specifičnoj aktivnosti na polju, visoravni, šumi, močvari, obali. U zajednička prava se ulazi radom. Treće, prakticiranje zajedničkoga je kolektivno. Četvrto, prakticiranje zajedničkoga, s obzirom da se događa neovisno od države, neovisno je također od vremenske dimenzije zakona i države. On seže daleko u ljudsku povijest (Linebaugh 2008: 44-45).

Danas postaviti pitanje kakvo prakticiranje zajedničkoga, kakva (re)produkcija-zajedno i kakvo polje zajedničkih prava naspram polja zakonskih prava implicira da ne možemo razdvojiti pitanja autonomije, zajednice, dinamike života i ekologije, već ih moramo iznijeti *paralelno* dok se borimo za životne uvjete. To znači da moramo tražiti i poticati nove kritičke perspektive koje u fokus svog bavljenja stavljaju problematiku transformacije *našeg* svijeta, konstitucije novih društvenih odnosa proizvodnje s onu stranu odnosa koje nameću kapitalistički procesi. Ne perspektive koje svaku moguću problematiku borbe *reduciraju* na pitanje novih formi prakticiranja zajedničkoga. Naprotiv, perspektive koje svaku pojedinu problematiku borbe kakvu je iznose singularni subjekti unutar planetarne hijerarhije nadnica proširuje time da postavlja političko pitanje (i iznosi ga organizacijskim sredstvima) naše proizvodnje-zajedno koja siječe kroz stupnjeve društvene stratifikaciju i tako je nadilazi.

Tu se otvara izazov kako pokrenuti proces konstituiranja novih društvenih odnosa, moguć samo kao proces prakticiranja zajedničkoga, koji bi mogao odgurnuti i potisnuti formu prakticiranja zajedničkoga postavljenu na kapitalističkim odnosima, odnosno kapitalističkoj praksi vrijednosti. Temeljni preduvjet za odgovor na taj izazov je suočavanje s teškom realnošću onoga čemu se tu suprotstavljamo - kapitalom kao *društvenom snagom i poljem društvenih odnosa koji se želi reproducirati neograničenom ekspanzijom*. To, kao prvo, znači da je borba nužna za subjekte i da prožimlje sva društvena polja kroz koja se provlače kapitalistički odnosi. Međutim, to također znači da je *borba pogonsko gorivo dinamike sistema*. (6) Kao drugo, ta dinamičnost pretpostavlja i proizvodi novu vertikalnu segmentaciju uvjeta reprodukcije radne snage. "Radnička klasa" je podijeljena hijerarhijom nadnica i nikakvi pozivi na jedinstvo nikada neće moći okupiti njene različite segmente oko zajedničkog rada na radikalnoj preobrazbi njihove proizvodnje-zajedno koja bi ostavila za sobom kapital, a time i njihove hijerarhijske podjele. Stoga je i borba razdvojena prema hijerarhiji nadnica, što znači da su mogućnosti kapitalističke vladavine temeljene na strategiji podjele i isključivanja u času krize poprilično široke.

U *Početku povijesti* naširoko sam elaborirao tu organsku vezu između dinamike kapitala i borbe, uloge ograđivanja dobara, disciplinarnih tržišta i administrativnog upravljanja koje se mora promatrati kao različite, ali komplementarne strateške koordinate za reprodukciju te društvene snage koju zovemo kapital. Pitanje koje nam se tu otvara jest: kako možemo povezati takvu analizu kapitala s analizom organizacijskih alternativa koje zajedno predstavljaju ukupno stanje današnje globalizacije - to jest ono unutar, protiv i preko kapitala u kontekstu današnje klasne kompozicije, današnje specifične konfiguracije subjektiviteta, specifičnih planetarnih konfiguracija i hijerarhija društvene suradnje (i plaćenog i neplaćenog) rada ?

Kao doprinos toj raspravi želim se vratiti na problematiku političkog subjektiviteta, a vezano uz te

processe razdvajanja (ograđivanja dobara), sistemskog preuzimanja (disciplinarna tržišta) i kooptacije (administrativnog upravljanja) društvenog tijela koje se u svakodnevnoj reprodukciji bori za temeljne životne uvjete. Želim se vratiti na subjekte i problematizirati pitanje političke rekonpozicije koja ne samo da ima mogućnost krenuti Deleuzeovom "linijom bijega" i izbiti iz sistema, već to može a da se istovremeno ne mora vratiti - samo u novim društvenom obliku - na prakticiranje zajedničkoga kakvo je svojstveno kapitalu, za koji je dokazano da je povijesno i geografski vrlo fleksibilan u prilagođavanju na nove borbe. Drugim riječima, govorim o linijama bijega bez kapitalističkog slijetanja. To je naravno ključno pitanje za sve one koji kao perspektivu uzimaju održivost "početka povijesti", ustrajnosti i razvoja kroz vrijeme novih formi prakticiranja zajedničkoga, proizvodnje-zajedno koja potiskuje sve one forme koje su kompatibilne sa samoodržanjem kapitala.

Iz perspektive subjekata sudar suprotnih praksi vrijednosti ponajprije znači "odbijanje", jedno "ne" poniženju, kako to jasno govori Holloway (2002). Međutim, time smo odmah stavljeni pred problem. Kako možemo odbaciti mjerilo kapitala, a da se aktivno i svjesno ne odlučimo na sudjelovanje u konstituiranju drugih zajedničkih mjera? I kako možemo sudjelovati u toj zajedničkosti, a da istodobno ne postavimo granicu, da odbacimo način kako kapital mjeri stvari, njegovu potrebu da razdvaja, podčinjava i kooptira? Postavljanje granice toj "zvijeri" i ona problematika koja se uvijek iznova vraća kroz razne borbe - kako konstituirati i održati ono "izvan" kapitala, dvije su nerazdvojive strateške koordinate početka povijesti.

Jedan od problema s kojim se susrećemo kada se upuštamo u tu temu često je taj da mislioci i pisci u društvenim pokretima, kada ih se pritisne da navedu "alternative", muku muče da ponude modele. Pojednostavimo li do krajnjih granica: od "utopijskih" vizija prostora u konfederalnom savezu do proklamacija "socijalističkih" i "progresivnih" ljevičarskih političkih komentatora što bi bile "prave" politike namjesto sadašnjih, uvijek se javlja pritisak da treba ponuditi imaginarij društvenih alternativa koji bi se doimao - na ovaj ili onaj način - razumnim. Ako upotrijebimo navedeni ilustrativni raspon, klasični prijedlozi samoupravnih utopija u konfederalnom savezu nemaju nam ništa za reći o imaginarijima i konfiguraciji sila trenutne specifične klasne kompozicije, o tome kako bi mnoštvo, jednom kada se okupilo kao društvena snaga promjene, na bilo koji način moglo doći do utopije ili bi li uopće takvu utopiju smatralo "razumnom". Što je to što je razumno ovdje je mjereno u ideološkim okvirima, a ne u okvirima konkretnih tijela, koja svoje životne uvjete reproduciraju u konkretnim i specifičnim situacijama te čiji zajednički "početak povijesti" za preduvjet može imati samo te konkretne i specifične situacije. Taj vakuum biva ispunjen ideološkom borbom koja traži one koji su već obraćeni. U zapadnom urbanom okruženju ta ideološka borba se može iskazati na ovaj način: kapital želi da jedete meso - vi postanite vegan; kapital želi da zarađujete novce - vi izgradite životni stil bez potrebe za novcem; kapital želi da se natječete - vi proklamirate "solidarnost" itd. Koliko god ideološka borba tog tipa izražavala stvarne želje i procese proizvodnje identiteta koji žele isključenje iz kapitalskih praksi vrijednosti, ona ne može nego proizvoditi upravo singularne identitete - pojedince i skupine - čiji je vrijednosni sistem već predodređen kao etički izbor. Međutim, prakticiranje zajedničkoga nije bazirano na prethodnim vrijednostima, na prethodno donesenim "etičkim" izborima. Prakticiranje zajedničkoga za kojim mi idemo je također, i prije svega, *polje proizvodnje vrijednosti*, a preduvjet za tu proizvodnju je taj da široki spektar različitih etika, različitih kultura, različitih životnih stilova i, kao što ćemo vidjeti, različitih pozicija moći u planetarnoj hijerarhiji nadnica sudjeluje u su-proizvodnji novih sistema vrijednosti, da sve one proizvode zajedno ono što je od zajedničke vrijednosti.

S druge strane spektra, prijedlozi komentatora na ljevici koji se zalažu za "progresivne" zakone kao riješenje "problema" uzroci kojih leže u trenutnim zakonima ili trenutnoj vlasti doimaju se razumnima srednjoj klasi (koju ćemo definirati niže u tekstu). Ovdje, iz perspektive početka povijesti, problem je

simetričan prethodnome. Dok je za utopijske prijedloge etički izbor postavljen kao preduvjet uspostavljanja identiteta koji bi bio nezavisan od kapitala, ovdje je etika kapitala preduvjet prijedloga koji želi otvoriti i riješiti problem koji generiraju upravo mehanizmi kapitalističkih odnosa. Smatra li se mobilnost financijskog kapitala "prevelika"? - Uvedimo malo kontrole nad kapitalom. Ima li trgovina "previše" slobode? - Uvedimo malo protekcionizma. Srednja klasa je iscrpljena tridesetogodišnjim procesom restrukturiranja? - Oglasimo se u sljedećoj predizbornoj kampanji populističkim tonovima zahtijevajući da smanjenje poreza "ne samo u korist bogatima". Zatrebaju li nam imigranti pa se prisjetimo da smo "mi ipak zemlja imigranata"? - Uvedimo neki "humani" oblik pritvora i zakonske kontrole, jer ipak ne želimo "da nam oni budu teret na našim javnim uslugama koje su u besparici." Ta ionako će doći do recesije, tako da je bolje da postrožimo zakonsku kontrolu. Prijeti li nam ekološka katastrofa? - Potičimo korištenje energetske študljivih tehnologija, ali tako da pritom *nikada* ne dovedemo u pitanje društvene pretpostavke vrhunske vrijednosti "ekonomskog" rasta i pratećeg rasta u *sveukupnoj* energetskej potrebi. Pojavi li se veliki rizik raspada sistema uslijed vala financijskih bankrota u samoj jezgri planetarnih financijskih središta? - Stavimo na čekanje naša slobodno-tržišna uvjerenja i iskusimo sistem javnim sredstvima kako bi taj isti sistem onda mogao započeti s novim valom rezova u socijalnoj potrošnji. Iz perspektive početka povijesti nije problematičan samo način kako se ti problemi konstruiraju, već su problematične i politike koje nastaju iz takve konstrukcije. Ako se takve politike i provedu u djelo, one neće biti korak prema općem nadilaženju trenutnih oblika proizvodnje-zajedno, jer kao da se kapital u svojoj 300-godišnjoj povijesti nije pokazao sposobnim iskoristiti i savladati kojekakve oblike nadzora nad kapitalom, nižih poreza, protekcionizma, "humanih" oblika pritvaranja marginaliziranih skupina i "alternativnih" izvora energije poput vjetra i vodenica koji su pogonili *sweatshopove* još u ranoj industrijskoj eri. Problem s kojim se moramo suočiti je taj da etika kapitala u sebe može lako uklopiti čak i one aspekte tih prijedloga koji se čine najradikalnijima, jer će se oni naposljetku pokazati samo alternativnim modelom reguliranja neizmijenjenog stanja, naše *kapitalističke* proizvodnje-zajedno. U tom pogledu, kao što nas iskustvo uči, a teorijski rad nam to može i pomoći rasvijetliti, u tim prijedlozima mogu se iskreno zrcaliti prijedlozi koji dolaze odozdo i iz borbe, ali samo na način koji te borbe vraća *natrag u* problematiku *kraja povijesti*, a ne stvaranja situacije "izvan", stvaranja početka povijesti. (8)

Zaključak dosadašnje diskusije je da minimalni uvjet da bi se alternative mogle reproducirati i postaviti granice kapitalu jest taj da one konstituiraju procese prakticiranja zajedničkoga kroz koje subjekti traže, uspostavljaju, predstavljaju i komuniciraju polje proizvodnje vrijednosti koje ne samo da je suprotstavljeno onom kapitala, već u svakoj prilici borbe predlaže i konstituira nove društvene odnose. U tom smislu proces prakticiranja zajedničkoga s onu stranu kapitala je proces uništavalačkog stvaranja - za razliku od procesa stvaralačkog uništavanja u šumpeterovskoj tradiciji. Dok se kod stvaralačkog uništavanja pri stvaranju novog i odgovarajućem uništavanju starog radi o transformacijama formi kapitalističkih društvenih odnosa, (9) jasna nam je zadaća uništavalačkog stvaranja, uništavanja upravo onih kapitalističkih odnosa i odgovarajućeg stvaranja novih formi prakticiranja zajedničkoga temeljenih na različitim proizvodnjama vrijednosti. Ovdje je naglasak na konstituirajućim procesima prakticiranja zajedničkoga drukčijim od kapitala, a ne transformiranim formama kapitalističkog prakticiranja zajedničkoga.

Sad mogu iznijeti svoju hipotezu: da bismo započeli s ofanzivom za novu praksu zajedničkoga - i nova zajednička dobra u smislu prethodno naznačenih okvira, to konkretno pretpostavlja da moramo doprinijeti eksploziranju "srednje klase" - kako na globalnom sjeveru tako i na globalnom jugu. U sljedećem odjeljku izložiti ću svoju argumentaciju kroz raspravu o tome što mislim pod srednjom klasom, a onda i pod njenim "eksploziranjem".

Srednja klasa kao tip subjektiviteta koji radi (10)

Srednja klasa je svakodnevna preokupacija kojom su opsjednuti političari u potrazi za glasovima, marketinške agencije u potrazi za prodajom, banke u potrazi za dužnicima i menadžeri mirovinskih fondova u potrazi za štednim ulozima koje bi uložili u globalna tržišta i okoristili se planetarnim ograđivanjima. U tom smislu, ja srednju klasu ne shvaćam kao homogenu društvenu skupinu s određenom razinom prihoda, već kao *stratificirano polje subjektiviteta koje je uvelike disciplinirano normama ponašanja modernog društva u kojem kapital igra fundamentalnu ulogu u organiziranju društvene proizvodnje kroz disciplinarna tržišta, ograđivanja dobara, menadžment i njihove profitom vođene poduhvate*. (11)

Ova definicija nam omogućuje da opišemo svojevrsnu oscilaciju između definicije srednje klase kao društvene "norme" i njene upotrebe kao deskriptivnog analitičkog aparata. S jedne strane, kao polje subjektiviteta koje je djelomično disciplinirano u smislu koji smo ovdje definirali, srednja klasa je društveni subjekt kroz koje društvene prakse stvaraju normalizaciju u sistemu i time preduvjet za reprodukciju samog sistema. S druge strane, u svakom trenutku, srednja klasa pretpostavlja određene materijalne uvjete socijalne reprodukcije te postojanje subjekata koje će se isključiti iz srednje klase.

U tom smislu, srednja klasa je duh koji proganja svakog od nas bez obzira gdje se nalazili u hijerarhiji nadnica - mi subjekti koji svakodnevno, na bezbrojne načine, djelujemo u cilju reprodukcije vlastitih tijela, zajednica, obitelji, radnih snaga i života, *unutar* granica sistema i na to tako da kroz svoj novac i tržištem posredovanu interakciju reproduciramo granice tog sistema. Mi subjekti koji, ovisno o našoj poziciji u hijerarhiji nadnica unutar prostorno određenog polja reprodukcije (De Angelis 2007:73-75), imamo pristup gotovini i/ili kreditu za reprodukciju naših života te koji u različitim stupnjevima, srazmjerno *količini* gotovine i/ili kredita do kojeg možemo doći, *reproduciramo* te živote time što rad vlastite reprodukcije prebacujemo na nekog *stranog drugog* na tržištu. Stanje srednje klase generirano je medijem njene reprodukcije-zajedno - kapitalističkim tržištima.

Iz ovoga slijede dvije stvari. Prvo, ne možemo mrziti srednju klasu, a da pritom ne mrzimo sebe, jer čim vlastite prakse pojмимо kao uvezana polja kapitalističkih proizvodnih odnosa, mi ih ne možemo nego trpiti. "Krivnja srednje klase" ipak ima materijalnu osnovu, iako se ne trebamo dati zavesti pa poželjeti mijenjati svijet kroz forme koje su kompatibilne s reprodukcijom srednje klase i stoga osnova za krivnju. "Dobrotvorstvo" - primarni apsorpcijski mehanizam za tu krivnju - je industrija koja reproducira trenutne društvene proizvodne odnose, a ne sredstvo koje vodi k početku povijesti. Drugo, djelovati kao srednja klasa nije samo pitanje toga da slijedimo prevladavajuću ideologiju, hegemonijsku kulturu u kojoj vrijednosti vladajućih elita postaju zdravorazumskim vrijednostima za sve. Klasični gramšijevski pristup mora se modificirati uzimanjem u obzir da forme prakticiranja zajedničkoga kroz koje proizvodimo i kroz koje se reproduciramo *jesu* forme proizvodnje vrijednosti. Valovi komercijalizacija i prekarizacija tijekom protekla dva desetljeća, rukom pod ruku s evolucijom onoga što znamo kao "ekonomiju znanja" koja se poziva na društvenu kreativnost i inovaciju, čine implikacije toga sve jasnijima: te forme kapitalističkog prakticiranja zajedničkoga *zahtijevaju od svake singularnosti pojedinačno* da koristi načine mjerenja i valorizacije koje je zadržavaju *unutar* društvenog procesa proizvodnje razmjenske vrijednosti (ako ne uspiju u tome, naprosto dolaze u opasnost nemogućnosti reprodukcije) i istodobno guraju prema njegovom *izvanjskom* u formi proizvodnje "upotrebne vrijednosti". Tu je ponovo to Schumpeterovo stvaralačko uništavanje. Utoliko ukoliko je kultura srednje klase hegemonijska kultura, ona je hegemonija koja *drži na okupu* tu kontradikciju, kontradikciju za koju Marx smatra da ima svoju osnovu u robnoj formi (Marx 1976 [1867]: poglavlje 1) i u kapitalističkim društvenim procesima reprodukcije.

Srednja klasa je subjektivitet koji radi. Piloti i kabinsko osoblje koji pripadaju srednjoj klasi upravljaju avijacijom, strojovođe koji pripadaju srednjoj klasi upravljaju vlakovima, dok kondukteri koji

pripadaju srednjoj klasi paze da se svi mi ponašamo kao srednja klasa i redovno plaćamo našu kartu. *Copywriteri* koji pripadaju srednjoj klasi pišu nove slogane ne bi li prodali robu "etički" osviještenim konzumentima koji pripadaju srednjoj klasi. Brokери koji pripadaju srednjoj klasi traže profitabilne načine ulaganja mirovinskih fondova radikalnih profesora sociologije koji pripadaju srednjoj klasi. Srednja klasa je odgovorna za vođenje zapadnih tvornica, socijalnih usluga, policije, sudova, škola, sveučilišta, znanstvenih laboratorija, osiguravajućih društava, vojske, države i uprave te političkih stranaka. Točnije, to stanje stvari ako iz te računice *isključimo one koji nemaju pravo građanstva*, to jest nevidljive imigrante. Čak niti "najprogresivniji" predstavnici srednje klase, jednom kada se nađu na vlasti, njih ne računaju, jer su oni izvan granica onoga što konstituira *građanstvo* prema slovu zakona, a to, kao što ćemo vidjeti, dio je *definicije* srednje klase. (12) Ponovimo, mi pri definiranju srednje klase ne polazimo od razine prihoda, već od polja subjektiviteta koji je normaliziran granicama sistema. Niti tu nužno ne raspravljamo o individualnim stavovima unutar te skupine. Mi tu raspravljamo o pravilima koja upravljaju tom skupinom.

Među srednjom klasom postoje hijerarhije nadnica. Među srednjom klasom odvija se osiromašenje. No, postoji duboko usađena iluzija da ćemo do "boljitka" doći individualnim djelovanjem - kao što su marljivost, obrazovanje itd. Točnije, to se pokazuje kao iluzija kada gledamo iz perspektive cjeline. Pojedinač naravno može ostvariti boljitak temeljem svoje spremnosti i oboružanosti za borbu u građanskom ratu kroz koji reproduciramo svoje životne uvjete - borbu kroz konkurenciju. Ili pak ne. No, poanta je u tome da se srednja klasa upravo poistovjećuje s ideologijom boljitka kroz individualni trud - jednom praktičnom ideologijom s obzirom da nudi orijentir za individualno djelovanje - a tržište je pritom društveni mehanizam kroz koji se ubiru (ili pak ne ubiru) plodovi tih napora. Nažalost, ono što subjekti srednje klase u međudjelovanju ne shvaćaju je to da je jedan od proizvoda takvog natjecateljskog međudjelovanja kontinuirano klizanje normi prema kojima se mjeri "napor" svih, što čini sve težim doći do koristi i pridonosi stvaranju podjele i hijerarhije unutar same srednje klase. (13)

Zajednice srednje klase su stoga nužno - u različitim stupnjevima, ovisno o kontekstu - *ograđene* zajednice. Okružuju ih nadzorne kamere, zaštitarske službe, centri za ilegalne imigrante i zatvori. Te ograđene zajednice su, ovisno o njihovoj veličini, vidljive ili nevidljive. Kada prošetamo rezidencijalnim četvrtima mnogih područja globalnog juga, primjerice u Johannesburgu ili Rio de Janeiru, lako ćemo ih uočiti - nalikuju malim enklavama, domovima i čitavim blokovima koji su izgrađeni ne bi li spriječili siromašne, one koji još uvijek nisu srednja klasa, da uđu. Na globalnom sjeveru ograde su možda manje uočljive u svakodnevnom životu, jer nam je njihova prisutnost postala normalizirana ili su pak sveprisutne kao što je slučaj s 10.000 nadzornih kamera vrijednosti 200 milijuna funti u gradu poput Londona (Davenport 2007). Ili bismo pak čitav jedan nacionalni ili transnacionalni teritorij (14) trebali uzeti kao primjer velike ograđene zajednice, jer centri za zadržavanje ilegalnih imigranata i pogranična policija nastoje spriječiti siromašnije, one koji još uvijek nisu srednja klasa, da ne mogu ući *pod vlastitim uvjetima*. (15) Kao što se *siromašnima* dopušta da uđu u ograđene zajednice globalnih gradova ne bi li - kao zaštitari, čistači, radnici u kućanstvu, građevinari itd. - skrbili o potrebama tih zajednica, tako tu pogranična policija patrolira duž granica polja kapitalističkog biznisa, polja reprodukcije, koje iziskuje budan nadzor s obzirom na akumulirane napetosti na tržištima rada na kojima mjere upravljanja migracijom doprinose smanjivanju pritiska (Mezzadra i Neilson 2003).

Kao subjektivitet koji radi srednja klasa je, najzad, empirijski pojam koji opisuje podskup onoga što bismo teorijski nazvali *radničkom klasom*, imenom društvenog i političkog subjekta koje poimamo kao onog koji reproducira uvjete života protiv i kao dio kapitala - pojmom koji za nas uključuje i plaćeni i neplaćeni rad, pojmom subjekta koji je segmentiran i podijeljen hijerarhijom nadnica i koji ima planetarni karakter. Srednja klasa za nas *jest* radnička klasa minus njena čvrsta pozicija - tek

aspiracijska, simbolička ili pak konkretna - izvan kapitala.

Stoga je važno razumjeti da se srednja klasa također bori, ali da se bori kao srednja klasa. Srednja klasa, kao svaka klasa, ima svoj raspon modaliteta i oscilacija strateških koordinata, to jest stupova koji omogućuju preživljavanje i reprodukciju srednje klase kao srednje klase. (17) Jedan od tih stupova je "poredak". Srednja klasa u krajnjoj mjeri želi "poredak". To je sve više tako i to je tako zbog jasnih razloga. "Poredak" je nužan preduvjet kapitalističke forme proizvodnje-zajedno, pogotovo kako je proživljava srednja klasa dovedena do visokog stupnja individualizirane odgovornosti i normalizacije. Reprodukcija životnih uvjeta srednje klase sve više *ovisi* o poretku. Trebalo bi poduzeti značajni društveni preustroj da bi se razbilo tu potrebu za poretkom i dalo prostora žudnji za *drugim* porecima, to jest drugim društvenim i prostornim dimenzijama cikličkog vremena kroz koje se stvaraju vrijednosti (De Angelis 2007), a koje nisu podčinjene neprestanoj i neodložnoj potrebi da se osigura novac za obiteljski budžet. Uzmimo za primjer američku srednju klasu - klasu koju svi kandidati u predsjedničkim izborima tobože istinski predstavljaju. U posljednjih nekoliko desetljeća obitelji pripadnice srednje klase, čak i one koje imaju po dvoje zaposlenih, zapale su u financijske probleme te su dovedene u nesigurnu situaciju, koja im dopušta manje ili više prostora za greške, tako da nemaju druge alternative osim natjecati se u konkurentskoj borbi. U posljednjih nekoliko desetljeća jedini porast u prihodima obitelji postala je druga plaća, jer je medijan prihoda stalno zaposlenog muškarca pao prema realnim pokazateljima, a žensku borbu za autonomiju u 1960-ima i 1970-ima je kooptirao kapital u proces intenziviranja konkurencije na tržištu rada i tržišni *outsourcing* reprodukcijskog rada. To je od 1970-ih podiglo prihode kućanstva oko 70%, ali je istodobno povećalo potrošnju za potrebe koje su esencijalne za reprodukciju kućanstva i drastično povećalo *financijski rizik* tih obitelji. Današnje "prosječne" obitelji srednje klase gurnule su svoje budžete na granice vlastitih financijskih potencijala. Financijski rizik povećao se iz čitavog niza razloga. Kao prvo, za razliku od generacije ranije, prihodi su danas manje pouzdani zbog posljedica višedesetljetnih neoliberalnih reformi kao što su *outsourcing*, prijetnja prekarizacijom i rezovi u socijalnim pravima. Kao drugo, zbog povećane ovisnosti o dva prihoda, obitelji su izgubile fleksibilnost da kompenziraju gubitak u prihodima uslijed bolesti ili otkaza. Danas se igra sudbine više ne može kompenzirati time što će drugi član obitelj ući u plaćeni radni odnos - ona ili on je već u njemu. Kao treće, unatoč padu u cijeni proizvodnje dobara - zahvaljujući milijunima loše plaćenih radnika u Kini i drugim izvozno-proizvodnim zonama diljem svijeta u kojima su ljudi upregnuti punim tempom - što je doprinijelo sprječavanju još drastičnijeg pada realne nadnice, oko 75% obiteljskih izdataka sada su esencijalni *fiksni troškovi* - kredit na stan, otplata automobila, zdravstveno i životno osiguranje, skrb o djeci. To su troškovi koji se ne mogu rezati bez restrukturiranja temeljne strukture obiteljske jedinice - ako se ne napusti dom, autom, obrazovanje ili zdravstveno (Warren 2006). U tom kontekstu je onda jasno da su obitelji srednje klase sve više zadužene i da su sve više privučene mogućnošću da postanu *rentijeri*, to jest da zarađuju novac na usponima i padovima na financijskih tržištima. Ne treba ni spominjati da su systemske limitacije takvog smjera "boljitka" ponovo postale tragično očite nakon financijskog sloma 2008. godine.

Drugi strateški stup srednje klase je "boljitak" u pogledu životnih uvjeta. Ali budući da je njen horizont horizont kraja povijesti, "boljitak" srednje klase je konstruiran u svijetu kojim dominira kapital, njegova ograđivanja i prisilna odvajanja od zajedničkih dobara, disciplinarna tržišta i nametnuta međusobna konkurencija životnih uvjeta jednih protiv drugih. To znači da se "boljitak" naposljetku može postići samo hijerarhijom plaća. Srednja klasa kao takva ne može se suočiti s jednostavnom činjenicom da ne može svih šest milijardi nas biti srednjom klasom - i to zbog dva razloga. Prvo, čak uz recikliranje i štedne žarulje, trebali bismo nekoliko planeta da omogućimo takav način života svima. (18) Drugo, budući da bi taj način života bio proizveden kapitalističkim "practiciranjem zajedničkoga", on bi kao svoju pretpostavku imao hijerarhiju i isključivanje. Drugim riječima, iz perspektive cjeline, "boljitak" srednje klase je privid koje je izgrađen između Scile ekološke katastrofe i Haribde

siromaštva i odbačenog stanovništva. Pa ipak srednja klasa i dalje ide za "boljitkom" pod uvjetima koje ona želi. Njeni planovi (za "bolju" vlast, za "ugodniji" okoliš, za "manje" siromaštva, za "unaprijeđenim" javnim uslugama, za "boljim" nadnicama) isprva izgledaju kao da se nečemu suprotstavljaju, da nude plan B s obzirom na onaj koji se trenutno provodi. Stranka "poretka" i stranka "boljitka" često su suprotstavljene na političkim izborima, jer to su naprosto trenuci u kojima se kormilo treba okrenuti u jednom ili drugom smjeru ne bi se li se totalitet mogao nastaviti reproducirati. No, istina je ta da svaka od tih suprotstavljenih stranaka, jednom kada dođe na vlast, postaje i strankom "reda" i strankom "boljitka", jer obje moraju osigurati glasove srednje klase u sljedećem izbornom ciklusu. Stoga, za srednju klasu ne postoji istinski plan B koji bi nas pomaknuo u radikalno drukčiju formu prakticiranja zajedničkoga. Za srednju klasu postoje samo različite modulacije i orijentacije plana A, kapitalističkog "practiciranja zajedničkoga".

Granice sistema u kojem srednja klasa funkcionira među drugim društvenim akterima uključuju - dapače, primarno se nastoje uključiti - sukob koji se ili proizvodi iznutra ili dolazi izvan samog sistema. Primjeri sukoba iznutra su: klasične radničke borbe, koje su uglavnom spregnute unutar birokratskih procedura i kodificiranih sistema reprezentacije; grupe za pritiske koje imaju cilj reformirati zakon kroz institucionalne procedure; glasanje za opoziciju ne bi li se formirala nova vlast; društveni pokreti koji su ograničeni na ritualne manifestacije društvene moći (demonstracije i sl.) sa ciljem da postanu vidljivim *identitetom* i stvore pritisak da ih se prizna kroz priznavanje prava. Želim istaknuti da ovdje nemam namjeru suditi o tim sukobima. Kao "radnik", "zabrinuti građanin", "otac", "suprug", "susjed" i "prijatelj" i ja sam angažiran u mnogima od njih. No, jasno je također da transformativna moć svake od tih borbi uzete pojedinačno ima vrlo ograničen učinak na mehanizme *kontrole* i *discipliniranja* kapitalističkih procesa. Birokratsko manevriranje, monetarna i migracijska politika, mobilnost kapitala i disciplinarna tržišta mogu potisnuti radničke borbe. Nove stranke koje dođu na vlast svoju različitost strukturiraju tako da ona ostane kompatibilna s općim sistemom zakona i prioriteta globalnog kapitala. Novi društveni subjekti mogu postići vidljivost i umarširati s margine u *mainstream*, a da pritom ne dovedu u pitanje procese koji proizvode marginalizaciju, pa prema tome i nove naraštaje marginaliziranih skupina. Jednom kada odbacimo ideje linearnog napretka, nikakva "reforma" nas više ne može zvesti da pomislimo da smo "na ispravnom putu". Naprotiv, moramo biti akutno svjesni činjenice da reforma, doslovno, može i doprinijeti ponovnom *re*-formiranju istih starih procesa i struktura dominacije.

Svijet bankarstva i financija prije 2008. godine može poslužiti kao dobar primjer kako srednja klasa, to jest subjektivitet koji radi i funkcionira unutar sistema kapitalskog procesa vrednovanja, iznova proizvodi sebe i zajednički kontekst međusobnog djelovanja. Uzmimo kao primjer trgovce dionicama, za koje se govori da zbog svog polja rada imaju sposobnost pamćenja od svega 24 sata, i podijelimo ih u dvije skupine: takozvane medvjede i takozvane bikove, one koji se klade da će vrijednost padati i one koji vjeruju i klade se da će rasti. Strategije klađenja slijede ta vjerovanja. Između te dvije skupine su oni koji će optirati na jednu ili za drugu stranu u skladu s procesom "uskakanja u vlak". Dakle, vrijednost papira u bilo kojem trenutku bit će ukupna rezultanta tih sila, ovisna o tome tko je uložio više novca ne bi li gurnuo tržište u jednom ili drugom smjeru. No, jednom kada medvjedi ili bikovi uvide da događaji potvrđuju njihova očekivanja dolazimo do točke u kojoj se medvjedi počinju pretvarati u bikove i kreću kupovati papire kojima je pala vrijednost po "rasprodajnim cijenama" očekujući da će se njihova vrijednost kasnije oporaviti. Je li moguće zamisliti da do sistemskog kraja funkcioniranja financijskog tržišta dođe *samo po sebi* uslijed njegovog kolapsa, dakle bez vanjske intervencije? Mislim da nije. Iz jednostavnog razloga da će kriza značiti preslagivanje potraživanja i dugovanja, a u tom trenutku igra se može nastaviti. Mehanizmi *sistema* bazirani su na očekivanjima da će medvjedi slijediti bikove, a da će za periodima silovitog rasta slijediti recesije i padovi. U različitim povijesnim vremenima može doći - iz opravdanih historijskih razloga - do razlika u trenutku

nastupanja, intenzitetu i periodičkoj dužini tih fenomena. U nekom trenutku državne vlasti će možda čak morati suspendirati rad tržišta dionica na neko vrijeme kako bi ograničile štetu koju u sistemu izaziva prisutnost previše bikova ili medvjeda, ili pak uvesti neke reforme da bi se smirilo aktere na tržištu. Međutim, poanta je ta da unutarnja konstitucija tih sila stvara fluktuaciju. Subjekti srednje klase koji na svakodnevnoj razini funkcioniraju u tim zanimanjima to *znaju*. Znaju da će neovisno o činjenici hoće li danas izgubiti ili dobiti sutra biti novi dan *trgovanja* - ako već ne za njih jer su bankrotirali, onda barem za one koji imaju likvidni kapital i koji će kupovati po rasprodajnim cijenama. *Sistem* je taj koji stvara fluktuacije kao mehanizam disanja, a taj sistem proizvod *rad* trgovaca dionicama koji pripadaju srednjoj klasi koji upravo *očekuju* da će sistem i sutra postojati. A jednom kada govorimo o financijskim tržištima u kojima obveznice, budućnosnice [*futures*] i opcije guraju očekivanja profitabilnosti daleko u budućnost (i temelje svoju trenutnu vrijednost na izračunu dinamike tog budućeg prihoda), govorimo i o očekivanju kapitalističke budućnosti. Srednja klasa reproducira svoje uvjete života očekujući da će sutrašnja proizvodnja-zajedno biti kao današnja. Srednja klasa je politički subjekt kraja povijesti.

Stvari bi mogle izgledati malo drukčije kada bi netko, izvan sfere tržišta dionica, udario u ratni bubanj i odbio restrukturiranje, racionalizaciju, rezove, fleksibilizaciju, izvlaštenja, ograđivanja dobara sa svim njihovim planetarnim posljedicama koje su nužno bile prilagođene zahtjevima za "racionalizacijom ekonomije", "oživljavanjem rasta" i povećanjem "povjerenja" koji se javljaju nakon financijskih padova i prate promjene financijskih faza. I stvari bi svakako mogle izgledati drukčije kad bi to odbio time da istodobno pokuša prisvojiti natrag sredstva za egzistenciju i iznova izgraditi društvenu suradnju u njima kroz nova zajednička dobra i novi proces prakticiranja zajedničkoga. Stvari bi izgledale bitno drukčije. U uredima trgovaca broj "dobrih ponuda" dostupnih na ekranima njihovih računala počeo bi opadati iz sata u sat, sve dok se na koncu ne bi ukazao bljeskajući prozor s porukom hakera: "svijet *više nije* na rasprodaju". Iznenada bi srednja klasa nestala - i s burze i s ulica.

Poanta koju ova mala vinjeta ilustrira može se prenijeti na širi društveni okvir. Postavimo ponovo inicijalno pitanje: je li moguće zamisliti da do sistemskog urušavanja i kraja kapitalističkog tržišta dođe *samo po sebi*, dakle bez izvanjske intervencije? Ponovit ću svoj raniji odgovor, ali sada mišljen u širim okvirima: mislim da nije. Nije zbog jednostavnog razloga jer će bilo koja od mnogih mogućih sistemskih kriza naprosto značiti preustrojavanje vlasništva i kontrole nad društvenim sredstvima za egzistenciju i proizvodnju, a u tom trenutku kapitalna igra prakticiranja zajedničkoga može se nastaviti. Mehanizam *sistema* kapitalističkog "practiciranja zajedničkoga" (koje obuhvaća i tržišta i državne/političke procese) temelji se na očekivanjima da će za razdobljima brzog rasta slijediti recesije i padovi. U različitim povijesnim vremenima može doći - iz opravdanih historijskih razloga - do razlika u trenutku nastupanja, intenzitetu i periodičkoj dužini tih fenomena. Ili čak doći geografskih raskoraka u ciklusima rasta i pada. Ali, konstitucija tih fenomena proizvodi fluktuacije. Subjekti srednje klase koji na svakodnevnoj razini funkcioniraju kroz stratifikaciju podjele rada i vrsta ugovora to *znaju*. Znaju da će neovisno o činjenici hoće li danas izgubiti ili dobiti, dobiti otkaz ili zaposlenje, sutra biti novi dan *trgovanja* ili novi *izborni* dan - ili novi radni dan. Ako ne za njih, onda barem za one koji su "aktivni sudionici" na tržištu rada, "angažirani" građani i "sretni kupci". *Sistem* i njegov podsistem su ti koji stvaraju fluktuacije kao mehanizam disanja, a njih proizvodi *rad* subjekata srednje klase koji upravo *očekuju* da će sistem i sutra postojati. A budući da govorimo o isprepletenosti država, tržišta i životnih uvjeta, postoje očekivanja koja sežu nekoliko desetljeća, ako ne i stoljeća u budućnost. Ta očekivanja i njihova materijalna baza - moć kapitala da se konstituiraju kao društvena snaga koristeći tijela policajaca pripadnika srednje klase i/ili tijela političkih analitičara pripadnika srednje klase koji pozivaju na reforme i/ili tijela radnika pripadnika srednje klase koji nemaju "previše vremena za politiku" jer ih tište nužnosti reprodukcije vlastitih života i života njihovih zajednica - ne ostavljaju puno prostora za bilo kakvu *nadu* osim ispraznog maštanja. Srednja klasa reproducira svoje uvjete života očekujući da

će sutrašnja proizvodnja-zajedno biti kao današnja - postavljena na istim "zakonima" međusobnog djelovanja, oblikovana zajedničkim nastojanjem za istom vrijednošću - a ta je više novca. To je razlog zašto srednja klasa želi slati svoju djecu u "bolje" škole i na "bolja" sveučilišta, pri čemu se to "bolje" mjeri konkurencijskim potencijalom njihove diplome. Oni zamišljaju da je budućnost za njihovu djecu sazdana na istim općim pravilima igre po kojima oni igraju. Stoga, da ponovim: srednja klasa je politički subjekt kraja povijesti.

Izgleda da izvana ne dopire nikakvo prijeteće bubnjanje, osim povremenog ritualnog plesa u procesu obnavljanja sporazuma. Uskoro će i on utihniti u gubitku ili pobjedi, za jedne ili druge - ali to je ionako samo okidač nove rekonfiguracije pobjednika i gubitnika u planetarnom sistemu.

Eksplodiranje srednje klase i ono što se nalazi izvan

Moramo se suočiti s jednom dubokom političkom istinom oko koje je nastala pomutnja tijekom duge rasprave o reformi ili revoluciji - lažnom polaritetu koji se tragično provlačio kroz čitavo dvadeseto stoljeće. Niti srednja klasa, kao srednja klasa, niti njeni predstavnici i "službenici" (političke stranke u sistemu buržujске demokracije, marketinške agencije u sistemu međusobno konkurirajućih korporacija, agencije za zapošljavanje u sistemu međusobno konkurirajućih radnika) *nikada* neće moći doprinijeti fundamentalnoj promjeni sistema, ako ta promjena treba proizaći iz svakodnevne aktivnosti *unutar* sistema. Proizvodnja-zajedno koja je usredotočena na *vrijednosti* srednje klase - koliko god te vrijednosti bile povijesno i kulturno specifične - uvijek je proizvodnja-zajedno *unutar* sistema. Naše *zajedničko* djelovanje kao djelovanje srednje klase, bilo kao potrošača, radnika ili građana, reproducira sistem vrijednosti i vrijednosnu hijerarhiju koja je mjerilo, referentna točka naše suradnje.

Problem s kojim se susrećemo stoga je sljedeći: nema početka povijesti bez srednje klase, ali nema ga ni sa srednjom klasom (tj. sistemom koji subjektivitet koji radi reproducira kao srednju klasu). Zato moramo potražiti neko izvan iz kojeg možemo stati na novu osnovu i pokrenuti našu borbu! Ako srednja klasa mora sebe prisiliti da nadiđe samu sebe, izađe van sebe, kako će to učiniti ako ne eksplozijom? I kako će pokrenuti tu eksploziju, ako ne utjecajem onoga što je već izvan nje?

Naravno da *eksploziju* pritom mislim isključivo i jedino metaforički - jer kako bi to inače moglo biti, a da pritom ne dovedem u pitanje perspektivu početka povijesti. I to iz dva razloga. Prvi, naše poimanje srednje klase - koja je, ponavljam, stratificirana hijerarhijom nadnica - u skladu je s prevladavajućim oblikom života na globalnom sjeveru, a uz sve veći broj većih enklava na globalnom jugu gdje promicatelji globalnog ujednačenog razvoja veličaju srednju klasu kao mjerilo ljudske civiliziranosti. (19) Prema tome, [zbog brojnosti srednje klase] ići za fizičkom eliminacijom srednje klase ne može se uklopiti u projekt *početka povijesti*. Drugo, stvarni bilo ciljani ili neciljani napadi eksplozijama na stvarna tijela srednje klase naišli su na društvenu, političku ili religijsku osudu ili odobravanje, ali su i posve besmisleni kao strateško sredstvo za započinjanje novih oblika prakticiranja zajedničkoga s onu stranu kapitala. Fizičko raznošenje srednje klase i njene medijske reprezentacije stvara strah, a strah odvodi zatvore ne samo za neke, već mnoge. Naime, on stvara prilike da se taj strah za vlastitu "sigurnost" kanaliziramo u pothranjivanje straha da ne zaostanemo u natjecanju, time što se ćemo se izgradnjom ograđenih zajednica riješiti svih "remetilačkih faktora" ili onih koje se percipira kao takve, iako nisu imali ama baš nikakve veze s eksplozijama.

Novovjeka proročica zajedničkih dobara - *Wikipedija* - eksploziju definira kao "iznenadno širenje u obujmu i ekstremno oslobađanje energije, uobičajeno praćeno stvaranjem visokih temperatura i otpuštanjem plinova. Eksplozija stvara udarni val". Eksploziranje srednje klase koje tražimo je, dakle, iznenadni porast u obujmu društvene suradnje i odgovarajuće otpuštanje razigranih energija na način koji će stvoriti socio-kulturni udarni val. I upravo bih to ja nazvao, eufemistički, istinskim *pokretom*.

Dakle, da ponovimo, kako bi se ta eksplozija moglo pokrenuti, ako ne utjecajem onoga što je već izvan srednje klase? A što je to što je izvan srednje klase?

Postoje tri oblika izvanjskog u odnosu na srednju klasu onako kako smo je mi definirali. Prvi prolazi kroz same subjekte srednje klase, kroz sve - u različitim stupnjevima - te je izraženo u atomiziranim reappropriacijama radnog vremena i njegovih proizvoda ili prostora od kapitala. Ili pak u molekularnim zajednicama koje su krenule u reprodukciju zajedničkih dobara i njihovu obranu u tvornicama, uredima, četvrtima, domovima, ulicama i kiberprostoru. To je fronta borbe oko vrijednosti koja prolazi kroz tijela subjekata koji rade. To je mig da je to što radimo zajedno, i to kako to radimo, ludo. To je dnevno opažanje zbilje s onu stranu fetiša. To je muškarac koji ima zadatak kupiti piletinu u lancu supermarketa i koji načas zastane užasnut pomišlju da je možda odgovoran za zastrašujuće metode proizvodnje piletine. Ili pak žena koja radi u NVO-u koja se bavi nerazvijenošću i prezire činjenicu da većinu svog vremena provodi ugađajući projekte zahtjevima donatora. Ili prekarni radnik u telefonskom centru koji mrzi ponavljati glupa marketinška pitanja osornim i nezainteresiranim ispitanicima.

Te izvanjskosti, ako im se dade organizacijska forma, mogu kasnije itekako postati kooptirane i upregnute u interese kapitala - ustrojene u smislu njegove reprodukcije. No, one ipak unose svijetlo u času kad se pojave. Uz svu opasnost poopćavanja, možemo reći da su subjekti srednje klase podvojeni subjekti, a ta podjela izraz je njihove razdvojenosti od zajedničkih dobara. Oni se susreću s prakticiranjem zajedničkoga, vlastitom društvenom proizvodnjom-zajedno, kao stranom silom koja se nalazi izvan njih - kao novac, kao "ekonomija", i prema tome susreću jedan drugoga u toj društvenoj suradnji kao "druge" i "strance". S druge strane, oni jedan drugoga susreću izravno, kao kolege, prijatelje, majke i očeve, rođake, prijatelje ili neprijatelje, sinove ili kćeri, drugare i sudruge, susjede itd. - kroz čitav niz modaliteta, društvenih uloga i oblika društvenog odnošenja. Upravo tako oni često ustrojavaju i preustrojavaju zajednice borbe otkrivajući nove zajedničke dimenzije za izgradnju svoje moći prakticiranjem zajedničkoga na isturenoj liniji te borbe.

Postoji i drugo izvanjsko srednje klase. To je politički subjektivitet koji može nastati kao rezultat promjene u kompoziciji - iznenada srednja klasa otkriva da u svojim redovima ima sve veći segment koji ili ne želi ili ne može održavati životne uvjete srednje klase. U prvom slučaju radi se, primjerice, o razdoblju studentskih pokreta u 1960-ima, tijekom kojeg su se mladi naraštaji srednje klase usprotivili autoritetu očeva, policije, sveučilišnih profesora i političara, odbijajući izborom životnog stila i masovnim okupljanjima životni stil vlastite klase. No, početak povijesti se ne vrti oko individualnog životnog stila, već oko proizvodnje života zajedno. Kapital se pokazao sposobnim uloviti razigrane seksualne energije koje su oslobodili ti pokreti i usmjeriti ih u *nove* životne stilove, popunjavajući kreativna zanimanja mnogobrojnom djecom srednje klase koja su morala krenuti dalje nakon sezone protestâ. Time je uspio preokrenuti borbu za slobodu tog pokreta u koherentni neoliberalni projekt u kojem se individualna potraga za "slobodom" mogla pojaviti unutar zajedničkih dobara koja su oblikovala disciplinarna tržišta.

U drugom slučaju radi se o privremenom radu, nestalnosti zaposlenja, prekarnosti u svijetu drastično smanjenih socijalnih prava i eksplozije privatne zaduženosti. Ta sablasna situacija čuje se u vijesti: prvi put u povijesti kapitalizma djeca koja pripadaju srednjoj klasi i dolaze iz obitelji srednje klase možda će imati *manje* za život no njihovi roditelji. "Američki san" - privid prema kojem je "više" *uvijek* bolje i *moguće za sve* - izgleda da je ušao u slijepu ulicu (Garfinkle, 2006). Prekarnost je izgleda stanje našeg doba. Prekarijat srednje klase je često visoko obrazovan, izraz masovne intelektualnosti koja je rezultat generacija školovanja. Pa ipak, mnogi rade niskoplaćene poslove koji nemaju nikakve veze s njihovim obrazovanjem i aspiracijama koja su ulagana u njih. Oni su djeca kliznih normi koja nastaju kad imamo

tržišnu interakciju subjekata. Aspiracije često bivaju razočarane. Prekarni subjekti su često ucijenjeni da prodaju jedan tip radne snage za život (primjerice, da rade kao zaštitari ili da peku hamburgere), a da drugi tip radne snage nude kao "dar" ne bi li mogli nadopisati još jedno "iskustvo" u svoju profesionalnu biografiju (primjerice, da rade kao "kreativci" kako to nazivaju oglasi za poslove). Potrebe i želje susprežu jedna drugu. Previranja u jednom segmentu radnog tržišta stvaraju, pojačavaju ili ublažavaju cikluse depresije ili entuzijazma kod subjekata. Prekarijat znači, dakle, biti u stanju *limba*, njegova zbilja i imaginarij su istodobno ono unutar *i* ono izvan srednje klase. (20) To je opasna situacija za kapital, jer tu smo u neposrednoj blizini potencijalnog socijalnog detonatora. Nema potrebe ni govoriti da ta situacija, koja se poklapa s nekim trendovima na tržištu rada u zapadnim ekonomija posljednjih trideset godina, sada je dodatno otežana trenutnom ekonomskom krizom koja je nastala kao posljedica financijske krize iz 2008. godine.

Konačno, postoji i treće izvan srednje klase, izvan koje nas podsjeća na samu društvenu konstituciju srednje klase, ali i kapitalističke proizvodnje. Kao što smo vidjeli, društvena konstitucija srednje klase pretpostavlja određenu društvenu proizvodnju "poretka" i "boljitka". A oni jedan i drugi pretpostavljaju konstrukciju "drugoga" - drugoga kao stranca ili drugoga kao *siromašnoga*, lišenog nadnice, nadničara koji je najniže na skali (koji nemaju pristupa "našim" pravima, ali koje je moguće prisiliti na migraciju "našim" pravom na kretanje kapitala u potrazi za profitom; koji čiste "naše" uredske toalete i podzemne, ali koji ne smije pred svijetom progovoriti o uvjetima i nadnicama koje primaju za rad jer im prijeti uhićenje; koji se ne mogu prepustiti oscilacijama svojih egzistencijalnih potreba i želja, već moraju trpiti oscilacije sveprisutnog i beskonačnog kapitalističkog restrukturiranja; koji mogu brinuti o našoj djeci ne bi li se mi mogli usredotočiti na intenzitet koji iziskuje nadničarski rad, ali o čijoj djeci brine proces intenziviranja neplaćenog reproduktivnog rada čiji su nositelji sestre ili banke i djedovi u domovini(21)).

Pred tim izvanjskim, i njegovim borbama, srednja klasa se uistinu suočava sa svojom društvenom konstitucijom, elementima koji definiraju konstantan karakter srednje klase koji uvijek ostaje isti bez obzira na promjene potrošačkih moda, promjena vlasti, sezona TV komedija i struktura radnih tržišta. Ono što ostaje nepromijenjeno jest činjenica da egzistencija srednje klase kao srednje klase pretpostavlja poredak ograđenih zajednica, identifikacijskih dokumenata, nacionalnih i transnacionalnih pograničnih kontrola, koje redom pomažu definiranju *prosječne društvene nadnice* i stupnjeva odstupanja od tog prosjeka u pojedinim poljima reprodukcije. Ograda i upravljanje ogradom tako pridonose određivanju mjerila kojim se mjeri udaljenost pojedinih singularnosti od "boljitka", mjerila njihovog napretka kroz hijerarhiju nadnica - bilo kroz njihov životni vijek ili kroz generacije. Nadzirana ograda koja služi upravljanju hijerarhijom nadnica te hijerarhija nadnica koja služi legitimiranju i stvaranju nadzirane ograde: dokidanjem te dvostruke dimenzije dokida se sama srednja klasa. Dok prakticiranje zajedničkoga koja nadilaze granice, ali se još uvijek odvija kroz hijerarhiju nadnica, otvara zahtjev prema drukčijim formama od onih koje ima prakticiranje zajedničkoga koje reproducira granice, hijerarhija nadnica je prakticiranje zajedničkoga koje dovodi u pitanje i zahtjeva dokidanje i granica i hijerarhije nadnica. Ali budući da su granice i hijerarhija nadnica stupovi kapitalističke forme proizvodnje-zajedno, dovesti ih u pitanje znači konstituirati nove oblike proizvodnje-zajedno.

Eksplodiranje srednje klase se stoga poklapa s oslobađanjem razigranih energija koje reapropriira resurse i preustrojava društvene odnose. Ovo su vremena revolucije: dvostruko prestupanje mreže granica - nacionalnih granica koje nadzire vojska države i granice hijerarhije nadnica koje nadzire vojska predrasude, patrijarhalnosti i rasizma. Kako će doći do te eksplozije, to ne znam. No, jasno je da ako do nje uopće dođe, doći će kroz stvaranje jedne izvanjskosti kapitalu koja je puno veća od tri izvanjskosti koje sam prethodno razmatrao. A to je zato jer je to izvanjskost koja se konstituira

stvaranjem zajedničkih dobara kroz sve te tri izvanjskosti zajedno. Tu eksploziranje srednje klase odgovara procesu političke rekonstrukcije preko subjekata koji povezuju frontovske borbe protiv kapitala nadilaženjem hijerarhije nadnica i nacionalnih granica, rezultirajući novim formama proizvodnje vrijednosti. Zahtijevati zajednička dobra koja povezuju te aktere je svakako težak organizacijski posao. No, postoji li koji drugi način da se stvori uvjeti za *eksploziranje* srednje klase i stvori osnova za konstituiranje novog prakticiranja zajedničkoga koje nadilazi kapitalsko prakticiranje zajedničkoga. Kada se borimo nadilazeći jaz hijerarhije nadnica i/ili jaz nacionalnih granica, dovodimo u pitanje postojeće modalitete pristupa društvenom bogatstvu koje nastaje zajedničkim radom u globalnoj tvornici. Kada to činimo, ne možemo izbjeći da time transformiramo i same sebe. Ali to je transformacija sebstva posve drukčije naravi od transformacije kakva je planirana "ja, ja i samo ja" tipom priručnika za preživljavanje za kojima poseže užurbana urbana srednja klasa. To je taj proces transformacije povezan s *pozajedničenjem* [*commoning*] - kako subjekata uključenih u suradnju tako i *njihovih odnosa*. Drugi tu više nije stranac, već sustvaratelj života u zajedničkim dobrima. Eksploziranje srednje klase je, iskreno, izgleda *jedina* naša nada da se spasimo od otuđenja, siromaštva i ekološke katastrofe.

Zahvale

Želio bih se zahvaliti anonimnim recenzentima na njihovim korisnim komentarima i urednicima na njihovom strpljenju.

S engleskog preveo Tomislav Medak

Bilješke

(1) Francis Fukuyama je bio začetnik teze da liberalna demokracija predstavlja "krajnju točku ideološke evolucije ljudske vrste" i "konačni oblik ljudske vladavine" (Fukuyama 1994:xi). Utoliko ukoliko je liberalna demokracija politička institucionalna forma kapitalističkih tržišta, kraj povijesti je moderni ideološki izraz kapitalističke ideologije. Zanimljivo je primijetiti paradoks u tom iskazu - ideološko uvjerenje da se kraj povijesti podudara s "krajem ideologija".

(2) Za širu diskusiju o problematici *vrijednosti* i središnjem mjestu koju ona zauzima u revolucionarnim projektima vidi Graeber (2001), nadasve 3. poglavlje u kojem autor raspravlja o vrijednosti kao "značaju koji se pridaje djelovanju". Inačica argumentacije iz tog poglavlja dostupna je također u Graeber (2005). McMurthy (1998) nudi značajan doprinos dekonstrukciji tržišta i njegovih pripadajućih diskursa kao "etičkog sustava" koji implicira "rat vrijednosti". U De Angelis (2007), nadasve 2-4. poglavlje, 12. i 13. poglavlje, polazim od tih i drugih teorijskih doprinosa kako bih kroz prizmu borbi oko vrijednosti reformulirao Marxove teorijske pojmove vrijednosti.

(3) Peter Linebaugh (2008) raspravlja o tome kako je Magna Carta, koja je donesena 1215. kao sporazum među sukobljenim snagama u građanskog ratu, pokušala razriješiti, između ostalog, sukob između zajedničkih dobara i privatnog vlasništva.

(4) Vidi raspravu u De Angelis (2003).

(5) Za analizu odnosa između ograđivanja dobara, rata i neoliberalne globalizacije vidi, primjerice, Federici (2002). Za pregled različitih oblika ograđivanja dobara vidi De Angelis (2007:142-148). Takozvana "tragedija zajedničkog dobra" je ekonomistički pogled na svijet koji se ne bavi zajedničkim dobrima, već promiče njihovo *ograđivanje*. Recentnu inačicu "tragedije zajedničkog dobra" iznio je Garret Hardin (1968) u časopisu *Science*. Srž njegovog argumenta je da su zajednička dobra uređenje poticaja i raspodjele koje neumitno rezultira degradacijom okoliša i načelno iscrpljivanjem resursa. Razlog tome je taj da se zajedničko dobro uzima kao resurs koji je "slobodno" i "nekontorlirano" dostupan. U tom eksplanatornom okviru nitko nema obavezu brige o zajedničkom dobru. Hardin tvrdi da u društvima u kojima prevladavaju zajednička dobra ljudi žive po načelu: "svakom prema njegovim potrebama", načelu kojeg je formulirao Marx u Kritici Gotskog programa. Polazeći od pretpostavke da su zajednička dobra prostor otvoren za sve iz kojeg međusobno konkurirajući i atomizirani "ekonomizirajući ljudi" uzimaju što više stignu, Hardin je složio opravdanje za privatizaciju zajedničkih dobara koje ima temelj u navodnoj prirodnoj nužnosti. U Hardinovoj formulaciji postoji jedan veliki problem. On zaboravlja da ne postoji zajedničko dobro bez zajednica unutar kojih se dogovaraju modaliteti pristupa zajedničkom dobru. Što, usput, znači da nema ograđivanja zajedničkih dobara bez istodobnog uništavanja i razgradnje zajednica. Međutim, argument o "tragediji zajedničkog dobra" nije samo "pogrešan". Njegov problem leži u tome da su sudionici u zajedničkom dobru uklopljeni u proces racionalnosti i mjerenja koji je jednoznačno tip subjekta kakvog ga vidi kapital: *homo economicus*. "Apologiju" i "vulgarnost" tog argumenta možemo prokazati samo ako povratimo drukčije vrste mjerila, drukčije vrste *practiciranja zajedničkoga*. Bez potrebe da romantiziramo bilo koju od njih, postoji nekoliko primjera "održivih" tradicionalnih zajedničkih dobara u kojima odluke zajednice postavljaju granice onoga što je "održivo". Princen (2005:23) primjerice navodi kako su švicarski stočari kolektivnim odlukama proteklih 500 godina izbjegavali prekomjernu ispašu ili kako odluka da koriste "neučinkovito" upravljanje i tehnologije ribarima na Lofotima na krajnjem sjeveru Norveške omogućuje da održe svoj riblji fond.

(6) Ideja borbe bazirane na dinamici kapitala ima svoje ishodište u ranom talijanskom operaizmu i još

uvijek predstavlja jedan od temeljnih uvida koji su temelj neortodoksnim interpretacijama marksističkih kategorija. Vidi primjerice Tronti (1971), Cleaver (1979), de Angelis (2007).

(7) U De Angelis (2005) raspravljam o Hollowayovom argumentu i tvrdim da "ne" uvijek implicira neko "da", a da je "da" temelj za rad društvenog organiziranja koje je nužno za proces konstitucije s onu stranu kapitala.

(8) Klasični primjer tog strateškog kooptiranja je suprotstavljanje različitih modela ekonomskog upravljanja i njihove historijske evolucije, njihovog pretvaranja u novu ortodoksiju u trenutku kada kapitalistički proizvodni odnosi zbog raširenih sukoba zapnu u slijepoj ulici. Tako je poratni kejnzijanizam (zagovaranje aktivne državne intervencije u cilju poticanja "punog zaposlenja", socijalne države i načela povećanja društvene nadnice sukladno rastu produktivnosti) suprotstavljen neoliberalizmu (koji zahtijeva mjere štednje, borbu protiv inflacije (nadnica), *trickle-down* politiku oporezivanja i ideološki antiautoritarizam). Za prikaz te dinamike vidi u De Angelis (2000). Razne studije nam također pomažu da objasnimo formiranje hijerarhija nadnica (Federici 2004), supostojanje strategija relativnog i apsolutnog viška vrijednosti, međusobnih komplementarnosti "vrhunaca" i "padova" kapitalističke proizvodnje (Federici i Caffentzis 2007; Tomba 2007) te supostojanje procesa ograđivanja dobara i disciplinarnih tržišta na različitim stupnjevima kapitalističkog razvitka (De Angelis 2007). Moulrier Boutang (1998) daje široku historijsku raspravu o povijesti kapitalističkog sistema i tvrdi da su oblici robovskog rada uvijek imali fundamentalnu ulogu u kapitalističkoj akumulaciji, bez obzira o stupnju historijskog razvitka.

(9) "Otvaranje novih tržišta, bilo stranih ili domaćih, i razvoj organizacije od obrta preko tvornice do takvih koncerna kao što je US Steel ilustriraju isti taj proces industrijske promjene ... koji neprestano revolucionira ekonomsku strukturu *iznutra*, neprestano uništavajući stare strukture i stvarajući nove. Taj proces stvaralačkog uništavanja je temeljna činjenica kapitalizma. U tome se sastoji kapitalizam i to su uvjeti u kojima mora živjeti svaki kapitalistički koncern" (Schumpeter 1975:82).

(10) Upozorenje: ako pročitate ovaj dio teksta i pomislite da pritom mislim na vas, vjerojatno ste u pravu. Vi ste vjerojatno srednja klasa. Ali evo odmah dobra vijesti: istodobno i niste. To je fronta borbe oko vrijednosti koja se proteže i kroz vas i kroz mene.

(11) Ovu izjavu moramo pojasniti u dva pogleda. Prvo, "fundamentalna uloga" nije sveiscrpna uloga. Kao što tvrdim u De Angelis (2007), kapital se mora pojmiti kao odnos borbe, dakle proizvodnja vrijednosti za kapital se odvija kroz sukob različitih praksi vrijednosti. Drugo, to znači da je važan aspekt "društva kontrole" kakvo naglašavaju postoperaistički autori (Hardt i Negri 2000) na tragu poststrukturalističkih autora (Deleuze 1990) činjenica da se disciplinarni mehanizmi provlače kroz društveno polje preko tržišta i nisu ograničeni na specifične arhitekture (tvornica, zatvor itd.). No, budući da disciplinarni mehanizmi konstituiraju proizvodnju kapitalističkih vrijednosti, iz toga slijedi da, za razliku od tvrdnji tih autora, kapital kao društvena snaga *i dalje* ima fundamentalnu ulogu u organiziranju društvene proizvodnje.

(12) Primjerice, u Londonu minimalnu nadnicu određuje gradonačelnik i nju sindikati niskoplaćenih radnika koriste kao instrument u kampanjama. Izračun te nadnice polazi od pretpostavke da ljudi koji rade imaju dostupna sva prava koja imaju kao punopravni građani. Nažalost, mnogi niskoplaćeni radnici su ilegalni imigranti kojima nisu dostupna ta prava. Minimalna nadnica koja je tako postavljena stavlja plafon na zahtjeve za povećanjem nadnice ispod razine koja je potrebna za "preživljavanje" u Londonu za veliki broj londonskih niskoplaćenih radnika (vidi Greater London Authority 2007).

(13) Za daljnju diskusiju kako trenutno tržište diplomiranih stručnjaka dosiže točku zasićenja i prema tome stavlja pritisak na nadnice diplomiranih stručnjaka vidi Taylor (2006).

(14) Moramo paziti da izbjegnemo jednostavnu linearnu korespondenciju nacionalnog teritorija i nacionalne države s poljem upražnjavanja suverene moći. Stvari su naravno kompliciranije od toga. Primjerice, Rigo (2007) pokazuje da je Europa migracijskih tokova globalni politički prostor, jer se sporazumi oko izгона između EU nacija i takozvanih "sigurnih trećih zemalja" zamjenjuju sporazumima između tih zemlja i neeuropskih nacija. Dakle, kada izvodimo konceptualizaciju suvremenih granica važno je da imamo na umu taj "tok izгона" i regulaciju. Međutim, za naše svrhe, bez obzira da li su ograde postmoderno uvezano "pametno ograđivanje" ili visoki debeli zidovi hladnoratovskog tipa, metafora ograđene zajednice ostaje ovdje relevantna.

(15) Ta autonomija migrirajućih subjekata predstavlja odmak od diskursa koji ih naprosto uzima kao žrtve i stavlja naglasak na to iz njihove odluke za migriranjem može stajati potraga za slobodom i emancipacijom od nepovoljnih uvjeta na određenim lokacijama, *ali isto tako* egzistencijalni i "banalni" razlozi koji imaju svoju osnovu u svakodnevnici. Za diskusiju vidi Mezzadra i Neilson (2003).

(16) Ideja da srednja klasa "oscilira" između različitih pozicija ima dugi pedigree i različita težišta još iz razdoblja kada su rani marksistički i socijalistički mislioci započeli s raspravom oko prednosti i mana "reforme" naspram "revolucije". Kod Marxa i Engelsa taj pojam je imao različita značenja, ponekad se odnosio na *buržoaziju*, ponekad na srednje slojeve koji žive od stalnih prihoda [*revenue*] (a ne nadnica) i stoje između radnika s jedne strane te kapitalista i zemljoposjednika s druge strane, a ponekad na funkcionare kapitala koji rade za nadnicu i zamjenjuju kapitaliste u njihovoj upravljačkoj i nadzornoj ulozi. U ranom dvadesetom stoljeću klasična pozicija da je srednja klasa zaostatak starog feudalnog načina proizvodnje (kao primjerice kod Gyögyja *Lukácsa*) počela se gubiti svoju osnovu. Stoga, bez obzira da li se srednju klasu vidjelo kao srednju klasu koja je nastala iz želje kapitalista da naprave "*outsourcing*" svog upravnog rada i koja je pod stalom opasnošću proletarizacije (Kautsky) ili pak kao rezultat potrebe da se stvore tržišta za povećanu kapitalističku proizvodnju (Bernstein), srednja društvena pozicija srednje klase davala joj je specifičan strateški potencijal za bilo revolucionarne bilo reformske snove čitave jedne generacije socijalista. Bernstein je tako vidio potencijal objedinjenja "interesa" koji bi se postigao dvostrukim procesom proletarizacije dijelova nove srednje klase i buržoazacije radničke klase. Ti kombinirani procesi, zajedno sa "spajanjem" dvaju klasa, otvorili bi reformistički put prema socijalizmu. Za pregled tih ranih rasprava vidi Carter (1985).

(17) Jasno je da "klasa" općenito "nikada nema jedinstveno mišljenje" (Ehrenreich 1989:11). Barbara Ehrenreich to postavlja na sljedeći način kada govori o onih 20% američkog naroda koje kvalificira kao profesionalnu srednju klasu (koja uključuje od školskih nastavnika, preko odvjetnika, akademskih radnika, medicinskih sestara i liječnika, do srednje-visoko pozicioniranih menadžera): "Njen jedini 'kapital' je znanje i vještina ili barem kvalifikacije koje upućuju na znanje i vještinu. I za razliku od stvarnog kapitala, znanje i vještina ne mogu se akumulirati za teška vremena, sačuvati dulje od životnog vijeka pojedinca niti naravno naslijediti. 'Kapital' koji pripada srednjoj klasi je daleko efemerniji od bogatstva i mora se sa svakim pojedincom obnavljati uz novi napor i predanost. U toj klasi nitko ne može izbjeći samodisciplinu i marljivo samousmjerenje - sa svakom novom generacijom oni dopadaju djeci kao što su dopali njihovim roditeljima. Ako je to elita, onda je to nesigurna elita koja je duboko prožeta strepnjom. Ona se boji, kao bilo koja niža klasa od osigurano bogate, nesreća koje bi je mogle gurnuti prema dolje. No, srednja klasa gaji i jednu drugu strepnju: strah od unutarnje slabosti - od opuštanja, propuštanja da se trudi, gubitka discipline i volje. Čak i blagostanje, koje je često cilj svog tog truda, pretvara se u opasnost, jer donosi mogućnost hedonizma i prepuštanja. Bilo da srednja klasa pogleda dolje prema sferi manjeg ili gore prema sferi višeg, uvijek je

tu strah od 'neuspjeha'." To je onda moguće shvatiti kao psihološke razloge zbog kojih je srednja klasa ujedno i stranka "poretka" i stranka "boljitka" kroz hijerarhiju nadnica te zbog kojih ona u određenim trenucima oscilira više prema jednom ili prema drugom političkom spektru: "Dakle, u konačnici nema objektivnog odgovora na pitanje je li srednja klasa elita ili nešto manje uzvišeno - možda ekstenzija radničke klase. Pa prema tome nema ni jednostavnog odgovora na puno teže pitanje da li je 'prirodno' sklona ljevici ili desnici. Je li srednja klasa, prirodno, darežljiva ili sebična? Razuzdana ili uskraćena? Nastrojena prema jednakosti ili defanzivna oko privilegija? Ovo nisu samo mogući odgovori, već i *odabiri* za koje se treba opredijeliti" (Ehrenreich 1989:15). Ali ti odabiri su ovisni o specifičnoj fazi kapitalne akumulacije, specifičnoj globalnoj političkoj ekonomiji unutar koje, bez obzira na sklonost ulijevo ili udesno, srednja klasa nastoji sebe reproducirati kao srednju klasu. Točka kraja povijesti je, prema tome, to osciliranje između "desnog" i "lijevog" unutar granica sistemskih parametara.

(18) Prema nekim procjenama u 2003. godini ekološki otisak je već "premašio biokapacitet Zemlje za oko 25%" (WWF 2006:2). Ekološki otisak je mjerni instrument koji pokazuje koliko se resursa tla i mora koristi za ljudsko upotrebu u usporedbi s tim koliko ga je dostupno na Zemlji. "Umjereni sve-postarom scenarij, temeljen na projekcijama Ujedinjenih naroda koji ukazuju na spori, ali stalan rast ekonomija i populacija, ukazuje da će do sredine stoljeća zahtjevi čovječanstva prema prirodi biti dvostruko veći u odnosu na bioproduktivne kapacitete biosfere. Prema sadašnjoj razini ekološkog deficita iscrpljenje ekoloških resursa i urušavanje ekosistema širokih razmjera postaju sve izgledniji" (WWF 2006:2-3). S druge strane, kada bismo ozbiljno uzeli jezgru američkog sna srednje klase i projicirali trenutnu razinu bioproduktivne aroprijacije resursa tla i mora od strane SAD na čitav svijet, trebalo bi nam 4.3 planeta (WWF 2006:3; izračunato prema podacima iz tablice 1). Za pregled trenutnih metodologija koje se koriste za izračun ekološkog otiska vidi Kitzes i dr. (2007).

(19) Zanimljivo je primijetiti kako se strategije međunarodnog razvoja, kao što je reforma ustrojstva međunarodnih financija, može shvatiti i kao "razvoj usmjeren na srednju klasu", jer "dostupnost dugoročnih kredita po povoljnoj cijeni zaduživanja je najvažniji element u formiranju srednje klase". To se zauzvrat može shvatiti kao mjera koja ima stabilizirajuću funkciju u socijalnom sistemu: "što brže širenje sistema masovnog blagostanja kakvog srećemo u industrijskim ekonomijama na zemlje u razvoju predstavlja ključ *globalne političke stabilnosti* i ekonomskog rasta" (Mead i Schwenninger 2003:3-4, moj naglasak).

(20) Vidi primjerice raspravu o prekarnim realnostima života i organizaciji rada u <http://www.chainworkers.org/>. Za analizu prekarnog rada u Europi vidi Gray (2004).

(21) O toj posljednjoj točki vidi primjerice Ehrenreich i Hochschild (2002).

Literatura

- Carter B (1985) *Capitalism, Class Conflict and the New Middle Class*. London: Routledge & Kegan Paul
- Cleaver H (1979) *Reading Capital Politically*. Austin: University of Texas Press
- Davenport J (2007) *Tens of thousands of CCTV cameras, yet 80% of crime unsolved*. Evening Standard 19. rujna
- De Angelis M (2000) *Keynesianism, Social Conflict and Political Economy*. London: Macmillan
- De Angelis M (ur.) (2003) What alternatives? Commons and communities, dignity and freedom. *The Commoner* 6. <http://www.commoner.org.uk/index.php?p=11> (posljednji put pristupljeno 20. rujna 2008.)
- De Angelis M (2005) *How?!?! An essay on John Holloway's Change the World without Taking Power*. *Historical Materialism* 13(4): 233–249
- De Angelis M (2007) *The Beginning of History: Value Struggles and Global Capital*. London: Pluto
- Deleuze G (1990) Postscript to the societies of control. *L'autre Journal* 1. <http://www.watsoninstitute.org/infopeace/vy2k/deleuze-societies.cfm> (posljednji put pristupljeno 5. veljače 2005.)
- Ehrenreich B (1989) *Fear of Falling: The Inner Life of the Middle Class*. New York: Pantheon
- Ehrenreich B i Hochschild A R (2002) *Global Woman: Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*. New York: Metropolitan
- Federici S (2002) War, globalisation and reproduction. U V Bennholdt-Thomsen, N Faraclas i C von Werlhof (ur.) *There is an Alternative: Subsistence and Worldwide Resistance to Corporate Globalization* (str. 133–145). London: Zed Books

Federici S (2004) *Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation*. New York: Autonomedia

Federici S i Caffentzis G (2007) Notes on the edu-factory and cognitive capitalism. *The Commoner* 12. <http://www.commoner.org.uk/12federicicaffentz.pdf> (posljednji put pristupljeno 20. rujna 2008.)

Fukuyama F (1994) *Kraj povijesti i posljednji čovjek*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada

Garfinkle N (2006) *The American Dream vs. The Gospel of Wealth*. New Haven: Yale University Press

General London Authority (2007) *A Fairer London: A Living Wage in London*. http://www.london.gov.uk/mayor/economic_unit/docs/a_fairer_london_2007apr.pdf (posljednji put pristupljeno 20. rujna 2008.)

Graeber D (2001) *Toward an Anthropological Theory of Value: The False Coin of our Dreams*. New York: Palgrave

Graeber D (2005) Value as the importance of action. *The Commoner* 10. <http://www.commoner.org.uk/10graeber.pdf> (posljednji put pristupljeno 20. rujna 2008.)

Gray A (2004) *Unsocial Europe: Social Protection or Flexploitation?* London: Pluto Press

Hardin G (1968) The tragedy of the commons. *Science* 162(3859):1243–1248. <http://www.sciencemag.org/cgi/content/full/sci;162/3859/1243> (posljednji put pristupljeno 15. veljače 2008.)

Hardt M i Negri A (2003) *Imperij*. Zagreb: Arkzin i Multimedijalni institut

Holloway J (2002) *Change the World Without Taking Power. The Meaning of Revolution Today*. London: Pluto Press

Kitzes J, Peller A, Goldfinger S i Wackernagel M (2007) Current methods for calculating national

ecological footprint accounts. *Science for Environment & Sustainable Society*.
http://www.uri.edu/artsci/ecn/starkey/201590_bulletinboard/Footprint_Method_Paper06%5B1%5D.pdf (posljednji put pristupljeno 20. rujna 2008.)

Linebaugh P (2008) *The Magna Carta Manifesto: Liberties and Commons for All*. Berkeley: University of California Press

Marx K (1946 [1867]) *Capital*, Sv. I. Zagreb: Kultura

McMurtry J (1998) *Unequal Freedoms: The Global Market as an Ethical System*. Toronto: Garamond & Kumarian Press

Mead W R i Schwenninger S R (2003) A financial architecture for middle-class-oriented development. U W R Mead i S R Schwenninger (ur.) *The Bridge to a Global Middle Class: Development, Trade and International Finance* (str. 1–84). Dordrecht: Kluwer

Mezzadra S i Neilson B (2003) Né qui, né altrove—migration, detention, desertion. *Borderlands* 2(1). http://www.borderlands.net.au/vol2no1_2003/mezzadra_neilson.html (posljednji put pristupljeno 20. rujna 2008.)

Moulier Boutang Y (1998) *De l'esclavage au salariat. Economie historique du salariat bridé*. Paris: Puf

Princen T (2005) *The Logic of Sufficiency*. Cambridge: The MIT Press

Rigo E (2007) *Europa di confine. Trasformazioni della cittadinanza nell'Unione allargata*. Roma: Meltemi

Shumpeter J (1975) *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper

Taylor A (2006) Students warned graduate jobs market could be about to peak. *Financial Times*, 12. siječnja

Tomba M (2007) Differentials of surplus-value in the contemporary forms of exploitation. *The Commoner* 12. <http://www.commoner.org.uk/12tomba.pdf> (posljednji put posjećeno 20. rujna 2008.)

Tronti M (1971) *Operai e Capitale* [Workers and capital]. Torino: Einaudi

Warren E (2006) The middle-class on the precipice. *Harvard Magazine*, siječanj-veljača:31-89

WWF (2006) *Living Planet Report*.
http://www.panda.org/news_facts/publications/living_planet_report/lp_2006/index.cfm (posljednji put pristupljeno 20. rujna 2008.)